

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין־דתי

שראל רוזנבלט

מבוא

הרב יהודא ליאון אשכנזי (1922–1996), המוכר בכינויו "מניטו"¹, נולד באלג'יר בחברה מוסלמית ובבגרותו חי בחברה הנוצרית שבצרפת. כנצר למשפחת מקובלים ורבני קהילה, היה מניטו בעל השכלה רבנית וקבלית, אך למד גם באוניברסיטאות פריז ואלג'יר ואצל גדולי האינטלקטואלים בזמנו.² למן שנות החמישים של המאה העשרים הפך

1. הרב אשכנזי קיבל כינוי זה כתנועת הצופים היהודיים בצרפת, ומשמעותו באחת מלשונות האינדיאנים "הרוח הגדולה".

2. עוד על הביוגרפיה האישית והרוחנית של מניטו, ועל הקמת אסכולת פריז למחשבת ישראל, ראו אצל יוסף שרביט, "זהות ותולדות: מורשתו התרבותית של הרב יהודה ליאון אשכנזי ('מניטו')", פעמים, 91 (תשס"ב), עמ' 105–110; וכן אצל גבריאלה בן־שמואל, ההגות ההיסטוריוסופית והיסודות הקבליים

מניטו לדמות רבנית בולטת וחשובה ביותר בקרב היהדות דוברת הצרפתית. בצעירותו שירת מניטו בצבא הצרפתי במלחמת העולם השנייה וראה לנגד עיניו את חורבנה של יהדות צרפת בשואה. עובדה זו השפיעה רבות על מבטו הביקורתי כלפי הפילוסופיה הצרפתית והמערבית בכלל וכלפי ההגות הנוצרית שבה ראה חלק אינטגרלי מהמסורת הפילוסופית-תרבותית המערבית. קריסת הקהילה המסורתית ומוסדותיה בעקבות מלחמות העולם הביאה את יהדות צרפת למשבר זהותי חמור. יחד עם שותפיו ל"אסכולת פריז למחשבת ישראל" (L'École de Pensée Juive de Paris), אנדרה נהר ועמנואל לוינס, יצא מניטו חלוץ לשיקום הקהילה וזהותה.

מניטו הכיר היטב את הברית החדשה,³ את הקוראן וכן הגות נוצרית ומוסלמית ואת דתות המזרח והשתתף בחייו בעשרות דיאלוגים בין-דתיים עם מנהיגי דתות שונות. אחת המתודות המרכזיות במשנתו של מניטו היא עיון משווה וביקורתי בין תורת ישראל לבין תפיסות דתיות ופילוסופיות שונות עד שכמעט נוצר הרושם שאת ייחודיותה של תורת ישראל ותרומתה לעולם לא ניתן להבין ללא השכלה רחבה והיכרות עומק עם הזרמים הרוחניים והמחשבתיים השונים שמכוננים את התרבות האנושית.

תופעה זו נובעת משתי תנועות הפוכות ומשלמות. תנועה אחת יסודה בהתכנסות פנימה – שעניינה חיזוק זהותה היהודית של הקהילה השבורה בצרפת על ידי הבלטת הייחודיות והיתרון שבתורת ישראל. תנועה שנייה היא היציאה החוצה, כלומר החשיבות היסודית

בפרשנותו התנ"כית של הרב יהודה לאון אשכנזי (מניטו), עבודת דוקטור, אוניברסיטת בריאלין, תשס"ט, עמ' 12-32.

3. מניטו לא רק הכיר את הברית החדשה אלא גם אחז ב"פרשנות יהודית" לכתבי הקודש הנוצריים ואותה הוא מבקש להשמיע בפני הנוצרים. ראו בהרחבה סוד מדרש ההפכים, מצרפתית: איתי אשכנזי, ירושלים: ידיעות ספרים, 2009, עמ' 147-161. חתנו של מניטו, ישראל פיבקו, סיפר לי כי מניטו טען שבידו מסורת ספרדית ארוכת שנים העוברת מאב לבנו כיצד לקרוא נכון את הברית החדשה מנקודת מבט יהודית.

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין-דתי

בהבנת התוכן המיוחד שתורת ישראל מבקשת להוסיף בעולם. ללא שתי תנועות משלימות אלו, הזהות היהודית חסרה ועם ישראל איננו ממלא את ייעודו בעולם.

כתביו של מניטו מלאים כאמור בתובנות וביקורת יסודית בסוגיות רבות על תפיסותיהן של דתות אחרות, אולם בפרק זה ננסה להבין דבר-מה תשתיתי יותר: מהי עמדתו של מניטו לגבי עצם קיומן של דתות אחרות?

איחוד המידות ומשוואת האחוה

לצד שתי התנועות-סיבות שנמנו לעיל ישנה סיבה שלישית ועקרונית יותר העומדת בבסיס הכול ומכוננת את הגותו של מניטו והיא האמונה ב"אחדות האל" או בלשונו של מניטו "איחוד המידות". לפי תפיסה זו, תפקידו של עם ישראל הוא לבנות את הגשרים והקשרים בין כל אומות העולם ולתקן את מרקם היחסים ביניהן מתוך המסורת הנבואית של עם ישראל. זוהי אחת מתבניות המחשבה היסודיות במשנת מניטו והיא מברכת - באופן מהותי - על ריבוי הגוונים של עמים, תרבויות ודתות. מניטו מכנה תפיסה זו "איחוד המידות" כאשר הוא מתייחס לאיכויות או רעיונות שונים, או "משוואת האחוה" כאשר הוא מתייחס למגוון האנושי.

עולמנו מורכב מגוונים וכוחות רבים שכולם מבטאים דבר אחד: התגלותו השלמה של אלוהים בעולם. מטרתם של כל הכוחות הללו היא לשכון זה לצד זה ולהיות מסונכרנים זה עם זה באופן מפרה על פי הקריטריונים המוסריים האלוהיים. ככל שמצליחים בכך יותר, אזי בני האדם נותנים מקום רב יותר לאלוהים בחייהם - ובעולם, שוררת קדושה רבה יותר.⁴ על פי מניטו, הסיפור המקראי של מגדל בבל מספר על הניסיון האנושי לממש את חזון האחדות - ניסיון שנכשל. השאיפה לאחדות הוחלפה בשאיפה לאחידות - שאיפה

4. סוד מדרש התולדות, א-ד, מכוני מניטו, תשע"ב, חלק א, עמ' 69-70.

אלימה המוחקת זהויות, מטשטשת גוונים ומבקשת להפוך את הכול לגוון אחד. בעקבות כך הקב"ה פיזר את האנושות על פני תבל וכך נוצרה ציוויליזציית העמים של עולמנו. כל עם, כל לאום, מבטא גוון אחד אמיתי ונכון בתוך שלל הגוונים האלוהיים הקיימים בעולם. כמו מראה שנשברה לשבעים רסיסים, כל רסיס משקף רק חלק אחד מן התמונה האלוהית המקורית השלמה [1].

מניטו מנסח שתי תגובות עיקריות למצב העולם. הראשונה היא התפיסה האלילית - שמניטו מוצא הדים לה גם בהגות הפוסטמודרנית - אשר מקבלת את הריבוי בעולם כנתון בלתי משתנה. לדידה, אין יכולת לאחד בין כל הגוונים והכוחות בעולם ועל כן כל אחד חי בנפרד או שמתחוללת מלחמת הכול בכול. התגובה השנייה למצב העולם היא הרצון לאחד ולחבר בין כולם. אלא שכאן נבדלת התפיסה האימפריאליסטית מהמגמה האוניברסלית. התפיסה האימפריאליסטית היא הרצון של אומה או דת מסוימת להשליט את אמונתן על כולם, לאחד את כולם תחת זהות אחת אחידה (יוניפורמית). לעומת זאת, המגמה האוניברסלית חותרת לאחדות ולא לאחידות, למציאת המשוואה שבמקום למחוק זהויות תצליח לסנכרן ביניהן בצורה נכונה. בעבור מניטו, בשורת המונותאיזם היהודי איננה רק אמונה שישנו אל אחד בלבד (ולא שניים) אלא הבשורה על דבר קיומו של קשר אינהרנטי (גם אם דיאלקטי) בין כל הכוחות והגוונים הקיימים בעולם.

סיפורי התורה, מסורת התורה שבעל־פה בהלכה ובאגדה והמסורת הקבלית משקפים בעיני מניטו מעין "מפתח" להצלחת השבת האחדות והשלום לעולם. מה שמסמל זאת באופן גרפי הוא "עץ הספירות" שהדבר החשוב בו איננו רק שמות הספירות השונות אלא העובדה שהללו ניצבים זה לצד זה ומקיימים ביניהם קשרי גומלין. בתוך המפה האוניברסלית מזהה מניטו את עם ישראל עם קו האמצע של עץ הספירות - הקו המבקש לחבר בין ימין ושמאל, בין שמיים וארץ. במובן זה, כל מפגש עם גוון חדש מוליד תגובה

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין-דתי

כפולה: מצד אחד, ניסיון לגלות ולהבין את האמת והצדק שבגוון זה; ומצד שני, ניסיון לזהות מתי גוון זה "מפריז על מידותיו", מוליד אטימות ואלימות כלפי כוחות חיים אחרים וממילא יוצר תנועת חיים שעשויה להיות לא מוסרית.

את האחדות הזו מבקש מניטו למצוא לא רק בין רעיונות שונים אלא גם בין אנשים, ובלשונו החדה:

אפשר לדבר בלי סוף על מוסריות, על ערכים, אולם בסופו של דבר דרישתו של הבורא ממני פשוטה ביותר: איך אני נותן לזולת לחיות בעולמי, ואיך הוא נותן לי לחיות בעולמו. בלי הדדיות אין פתרון לבעיה המוסרית, למשוואת האחוה [2].

הדוגמה הפרדיגמטית לכך היא הסיפור המקראי על קין והבל. שני האחים היו שונים זה מזה ולכל אחד מהם היו איכויות וקווי אופי שונים ולכן גם ייעודים שונים. קין היה איש אדמה עם יכולות של יצירה ועשייה, ואילו הבל היה איש הרוח והמחנך. קין ביקש לשלוט באחיו, להשתיק אותו ועשה זאת על ידי רציחתו. סיפור הרצח הראשון הוא סיפור על שורש האלימות שנובעת מרצון להפוך את הזולת לאילם. זהו סיפור על כישלון "משוואת האחוה" [2].

מהי אותה משוואה? ובכן, משוואת האחוה היא הנוסחה של מניטו ליחסים בין-אישיים שיש בהם יחס של כבוד הדדי שבו כל אחד נותן מקום לזולת על אף השונות המהותית בין הצדדים. אחת הבעיות היסודיות של החברה האנושית היא בעיית היחסים האנושיים בין אדם לחברו - או בלשונו של מניטו: "בעיית שולט-נשלט". על פי מניטו, כך היא דרכה של תורת ישראל:

שנינו נהיה סובייקטים. עמדה זו היא עמדת התורה: כל אחד מכיר בכך שהשני עליון עליו, ואז איש אינו נחות. זה מחייב הדדיות. כל אחד מכיר בשני כסובייקט, ואם הכרה זו היא

ושמו אָחָד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

הדרית, אזי אין סובייקט. זהו האתגר העומד לפנינו, מימי קין והבל עד ימינו אנו.⁵

חרף הפערים וההבדלים בין אדם לחברו, החובה המוסרית מחייבת מאמץ לא רק להכרה בזולת או נתינת מקום לו אלא ליצירת מערכת יחסים שתאפשר לחיות יחד מתוך כבוד הדדי. בעבור מניטו, סיפור קין והבל הוא פרדיגמה ליחסים בין משפחות, בין שבטים, בין עמים ובין דתות שונות. השדה הסמנטי "משפחה" מהותי אפוא ביחס לכל אלו.⁶ לדברי מניטו, זוהי המשמעות של שבע מצוות בני נח שמדגישות בעיקר את הדרשה המוסרית. לפי תפיסה זו, מטרתה של היהדות היא –

לבנות מחדש את האחדות הקמאית של האדם, כאשר יש מקום לכל אומה, בהינתן קבלת מספר חוקי התנהגות בסיסיים במישור המוסרי, ולא במישור התאולוגי או הרוחני.⁷

פרשנותו המקורית של מניטו לסיפור המקראי מטילה את האחריות לרצח גם על הבל שנכשל בתפקידו לחנך את קין. את עם ישראל מזהה מניטו עם דמותו של הבל ובכך מניח לפתחנו את האחריות הבלתי-נגמרת למצב העולם והאנושות:

אח ושלום [...] עם מילים אלה מתחילה העבריות. העברי חיפש ומצא בסופו של דבר את הפתרון למשוואת האחוה ופתרון זה

5. שם, חלק ג, עמ' 167.

6. ראו גם יוסף שרביט, "הנצרות והאסלאם בהגותו של הרב יהודא ליאון אשכנזי ('מניטו'): דברי הימים ואחרית הימים", דב שוורץ ואריאל גרוס (עורכים), על התשובה ועל הגאולה: מנחת שי לבנימין גרוס, רמת גן: בר-אילן, תשס"ח, עמ' 257.

7. סוד מדרש התולדות, חלק א, עמ' 196, הערה 561.

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין-דתי

הפך לחלק מהותי, אינטגרלי של אותה דרך ארץ שעלינו להנחיל לעולם כולו [3].⁸

לאורך חייו סבל מניטו לא מעט הן מהתנכלויות בחברה המוסלמית (כילד ונער באלג'יר) הן מאנטישמיות נוצרית (בבגרותו בצרפת); ואף על פי כן סבור הוא שהדרישה מעם ישראל לפעול לבניית גשרים בין הדתות, כדי להביא לתיקון האחוה, עודנה עומדת בתוקפה:

מרביתם לדבר בתקופה שלנו על הפן האוניברסלי של ישראל, של התורה ושוכחים שהכול מתחיל מצמד מילים פשוט: אח ושלוש. המשימה שלנו קשה משום שאנחנו פוגשים בעיקר את הצד העשוי, הצד של "כל דְאֵלִים גְּבַר" – לא רק בעולם הנוצרי שעבר תהליך מסיבי של חילון אלא גם בעולם המוסלמי. הם לא פחות אלימים. חייתי אצלם ואני יודע על מה אני מדבר. ובכל זאת לא איבדנו אף פעם התקווה לעולם מתוקן. חיפשנו ואנחנו עדיין מחפשים את אחינו בכל מקום, בשדה [3].

על אף האלימות הרבה שחוה עם ישראל במשך ההיסטוריה, ומתוך הכרה מפוכחת במידת הקושי של המשימה, מניטו מסמן באופן חד וברור את תפקידו של עם ישראל בעולם כמי שאמור להביא לתיקון "משוואת האחוה" ואת האמונה האופטימית של מסורת ישראל בהיתכנותו של היעד הזה. מניטו מדגיש את מעלתו של "יוסף הצדיק" ששילב בין ראייה מפוכחת של המציאות לבין דבקות בחלום.⁹ דומה שגם מניטו אינו מרפה מהדרישה מעם ישראל לראות בנוצרים ובמוסלמים, ובעצם בכל המין האנושי, אחים שאנו מבקשים – כדי

8. עוד על "הכישלון" של עם ישראל להשלים את משימתו המשיחית לתיקון העולם ראו מדרש בסוד ההפכים: זהות יהודית עברית, מצרפתית: איתי אשכנזי, תל אביב: משכל, 2009, עמ' 187-188.

9. סוד מדרש התולדות, חלק ה, מכון מניטו, תש"ף, עמ' 114.

ושמו אָחַד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

לתקן את מערכות היחסים ולהשיב את האחדות הקמאית, האלוהית והאנושית, שאבדה מן העולם.

התשתית הקבלית של תפיסת היחס הבינ־דתי

כאמור, מתודת העיון המשווה של מניטו מתבטאת בכך שבאופן שכיח למדי תורת ישראל מוסברת על ידו באמצעות הנגדה לתפיסות ואמונות של דתות אחרות. על פי רוב, יבקש מניטו להסביר מדוע תורת ישראל נושאת בשורה שלמה יותר בעבור האדם וכיצד תיאולוגיה או פילוסופיה דתית אחרת עשויה להוביל לתוצאות שליליות – לדיכוי האדם, שנאה ואלימות. רבים מקוראי מניטו עשויים לקבל את הרושם שדברים אלו באים לשלול את הלגיטימיות של עצם הקיום של דתות אחרות או לזלזל במשנתן; אך ברצוננו להציג הבנה אחרת המושתתת על תפיסה מדויקת יותר של תפקיד הביקורת אצל מניטו ועל ייעודו של עם ישראל במשנתו. כדי להבין את הסוגיה לאשורה עלינו לצלול לתפיסתו הקבלית.

האלוהות מתגלה בעולם באופנים שונים ובערוצים שונים. העולם וכל אשר בו מורכבים מאותן ספירות והארות אלוהיות אשר מכוננות אותם. לכן, מנקודת מבט קבלית השאלה החשובה יותר איננה אם אדם מאמין באלוהים אלא באיזה אופן הוא תופס את אלוהים, וליתר דיוק: איזה שם משמות האל האדם הצליח להשיג בהכרתו? בעיני מניטו, אפילו תפיסה מדעית, פילוסופית או אקזיסטנציאלית שאיננה עוסקת בתיאולוגיה משקפת תפיסה מסוימת של בחינה אלוהית שמתגלה בעולם. על פי מניטו, העלילה המקראית המתפתחת מאדם הראשון, דרך אברהם אבינו, ועד יעקב אבינו ומשה רבנו מגוללת בעצם את תולדות ההכרה בקב"ה – מההכרה בשם "אלוהים" המסמל את מידת הדין וחוקי הטבע ועד ליעקב אבינו שרק הוא מגלה באופן שלם יותר את שם הוי"ה, שם המבטא את כוח הרחמים שיכול לפרוץ לתוך הטבע ולכונן אנושיות אחרת. שם זה הוא כנגד ספירת התפארת המוצבת על הקו האמצעי בעץ הספירות, קו המחבר

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין-דתי

בין הכוחות האלוהיים השונים, ובכך נותנת תמונה שלמה יותר של התגלות האלוהות בעולם. אפילו אברהם ויצחק מכירים את הקב"ה באופן חלקי בלבד: אברהם מבטא את מידת החסד ואילו יצחק את מידת הדין אך לא את האיחוד השלם ביניהם המתבטא כאמור בספירת תפארת.¹⁰

באופן זה, לאורך כתבי מניטו אנו מוצאים הקבלות בלתי פוסקות של תפיסות פילוסופיות ודתיות שונות לשמותיו של האל ולספירות שונות. באופן פרדיגמטי, הנצרות מבטאת באופן קיצוני את מידת החסד,¹¹ האסלאם את מידת הדין,¹² והתפיסה החילונית המודרנית את שם "אלוהים" המתגלה בחוקים הקשיחים של הטבע.¹³ עם ישראל, המזוהה עם ספירת תפארת, אמור להתבונן על המפה האנושית של העולם ולנסות לגשר בין הקצוות על פי קריטריונים של תורה ומוסר ולאחד ביניהם.

מתוך תיאור מתומצת זה נקל להבין כי אף שמניטו חותר להבנה העמוקה יותר של שם הוי"ה, לא יעלה על הדעת שהוא מבקש "לבטל" את שם "אלוהים" או שהוא סבור חלילה כי מדובר בכוח מיותר ולא לגיטימי – וכיוצא בזה לגבי מידת החסד ומידת הדין. נהפוך הוא: כל אלו הם אבני יסוד בבניין השלם של האחדות האלוהית. כך למשל אומר מניטו על הנוצרים:

ברמה שבה הם נמצאים הם צודקים כאשר הם אומרים שהאמונה היא זכות ואפשר להיגאל דרך האמונה [...] לכן במידה מסוימת

10. להרחבה על גישתו של מניטו לקבלה ככלי פרשני לסיפור המקראי ראו סוד מדרש התולדות, חלק א, עמ' 24.
11. שם, חלק ב, עמ' 47; שם, חלק א, עמ' 68 ובמקומות רבים נוספים.
12. שם.
13. שם, עמ' 211-219. ראו גם שערי דמעה: חלק א, בית אל: ספריית חוה, תשע"ו, עמ' 29-36.

ושְמוּ אָחַד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

אפשר לומר שהם במצב קצת דומה לאברהם משום שהם בתחילת הדרך וזו זכות עצומה.¹⁴

וכך במקום אחר וביתר שאת:

אם היהודים הם ישראל אזי מי הם הנוצרים? [...] ברי שמציאות של שני "ישראל" המצויים בתחרות, בשאיפתם לשלום אוניברסלי, היא מציאות קונפליקטואלית, שלא הנוצרים ולא היהודים אינם יכולים להרשות את דבר קיומה [...] אנו עוסקים בשאלת אחים התרים אחר האחוה שלהם, כשם שיד ימין ויד שמאל אינן הולמות אולם עשויות להילפת. אנו לא נסתפק בציון שאלות המטרידות אותנו, כי אם עלינו יחדיו, נוצרים ויהודים, ללכת לגלות מחדש את שורשי מסורתנו ולזהות את העיקר המפריד בינינו ובד בבד מקשר בינינו: המסתורין שבישראל.¹⁵

מנקודת מבט אמונית-קבלית, מניטו מדמה את היחסים עם דתות אחרות ליחס בין איברים שונים של אותן גוף וממילא מלמד על הרצון והאחריות להצליח למצוא את הדרך ליצירת סנכרון נכון של כל האיברים יחד.

דברים מקבילים אומר מניטו ביחס לאסלאם:

ישמעאל חוזר לביתו של אַבְרָם אביו, דרך האסלאם, שכידוע הפך להיות "דת" האומה הערבית-ישמעאלית מאוחר מאוד, אלפי שנים אחרי אברהם. ישמעאל אז עשה תשובה כלפי אלוקי אברהם.¹⁶

14. סוד מדרש התולדות, חלק ב, עמ' 47-48.

15. שרביט, "הנצרות והאסלאם", עמ' 269.

16. סוד מדרש התולדות, חלק א, עמ' 307.

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחיבת הדיאלוג הבין-דתית

אם כן, עצם קבלת האסלאם על ידי האומה הערבית היא התקדמות, חזרה בתשובה והליכה במסורת האברהמית.¹⁷ אלא שבעבור מניטו, ההכרה בגוונים השונים היא רק השלב הראשון בדרך למשימה האמיתית שהיא היכולת לאחד בין המידות השונות על ידי גישור ואיזון ביניהן שמביא ממילא לדיוק ותיקון שלהן. אחד הערוצים שבהם משתמש מניטו להשיג מטרה זו, בנוסף לביקורת העיונית המאפיינת את שיעוריו, הוא הדיאלוג, המפגש והשיח פנים אל פנים. ברם, דומה כי לדיאלוג שאליו חותר מניטו יש קווי אופי ייחודיים שהבנתם תעמיק את טיב היחסים בין היהדות לדתות אחרות.

דיאלוג כ"ויכוח אמיתי" ותפקידו של עם ישראל

בשנת 1953, לאחר סיום פרשת פינאלי,¹⁸ נשלח מניטו מטעם הקהילה בצרפת לנאום בכנס השנתי של התיאולוגים הנוצרים בעיר ליון. כך מתאר מניטו את שהותו בכנס:

היינו בסיום פרשת פינאלי וזה חייב אותי לדבר באופן גלוי. כך התחלתי את דבריי: "אלפיים שנה טענתם שאתם צריכים להסביר לנו מיהו ישראל האמתית, מי אנחנו היהודים המסרבים לקבל את דבריכם ומה גורלנו ההיסטורי וכו', אולם אני הקטן עומד לפניכם היום ושואל אתכם האם לא הגיעה העת שאנחנו,

17. מעניין לציין שמניטו סבר שחזרת עם ישראל לארץ ישראל תקדם את היחסים עם הנצרות אך תאתגר עד מאד את היחסים עם האסלאם. ראו סוד מדרש התולדות, חלק א, עמ' 297-310.

18. האחים פינאלי התייתמו מהוריהם שנרצחו באושוויץ והוחבאו על ידי נוצרים בחסות הכנסייה הקתולית בעיר גרנובל שכצרפת. בתום המלחמה הגיעו קרובי משפחתם וביקשו לקבלם, אך הכנסייה התנגדה לכך בטענה שהאחים הוטבלו לנצרות והם נוצרים לכל דבר ועניין. לאחר סאגה משפטית ארוכה ופסיקת בית הדין הגבוה לצדק בפריז, הוחזרו הילדים בשנת 1953 למשפחתם ועלו ארצה.

עם ישראל, נסביר לכם מי אתם וכמה אתם מאמינים באמת".
הס נשמע באולם, ההלם היה מוחלט. אני חייב לומר שהם קיבלו
את דבריי הקשים באומץ רב ובמשך שעה הסברתי להם, כנראה
לראשונה בחייהם ובפומבי, איך אנחנו היהודים מסתכלים על
הנצרות ומבינים את אמונתם. אז התחלתי לנהל דו־שיח עם
חשובי התאולוגים הנוצרים, דו־שיח שנמשך עד היום.¹⁹

שני יסודות של דיאלוג בין־דתי נלמדים מדברים אלו: (א) עקרון
ההדדיות; (ב) הדיאלוג כ"ויכוח אמיתי".

כמו במשוואת האחווה, גם בדיאלוג נדרש האדם להתייחס
לשני כסובייקט בעולם. אלא שבעוד המשמעות המעשית של ההכרה
בזולת מובנת בדרך כלל כדרישה לקבל את האחר כמות שהוא, הרי
שבדיאלוג המניטואי המשמעות היא שעל האדם להקשיב היטב למה
שיש לזולת לומר לו. דווקא פעולת ההקשבה היא שהופכת את הזולת
לסובייקט מפני שהקשבה אמיתית מעניקה לזולת את "קולו" ואת
המקום לומר את אשר על ליבו.

בהקשר הזה מתאר מניטו את ה"ויכוחים" בין יהודים לנוצרים
במהלך ההיסטוריה כאירוע חד־צדדי שבו צריך היה היהודי בעיקר
להקשיב או להתגונן ומעולם לא יכול היה לומר את אשר חשב באמת
על הנוצרי. כדי להגיע להדדיות הרצויה, השיח צריך להיות מותנה
בשני תנאים. (א) לפתור את השנאה: "עלינו קודם כול לפתור את
הבעיה של שנאת היהודים משום שהיא מונעת כל התקדמות".²⁰ כל
עוד דת מטפחת שנאה כלפי היהדות או אפילו מבקשת להחליף אותה,
או לגרום ליהדות להיות כנועה תחתיה, לא ייתכן דיאלוג אמיתי.
זאת ועוד, ההכרה בעם ישראל כוללת גם את ההכרה בהיותו המשך
של עם ישראל המקראי שנבחר על ידי אלוהים ולא הוחלף ואשר לו
הזכות התנ"כית על ירושת הארץ. (ב) ויתור על מיסיון. משעה שישנה

19. סוד מדרש התולדות, חלק ז, מכון מניטו, תשע"ט, עמ' 271, הערה 714.

20. סוד מדרש התולדות, חלק ג, עמ' 170.

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין-דתית

מבעוד מועד כוונה לגרום לאחר להמיר את דתו, טמון בדיאלוג פגם יסודי שאיננו מאפשר לא כבוד בסיסי ולא עמדת הקשבה עמוקה ואמון בשיח. אין זו אלא מלחמת דת.²¹

התקווה למימוש ייעודו של עם ישראל בהנחלת משוואת האחוה באמצעות המפגש והשיח, שוכנת בליבו של מניטו דווקא נוכח הביקורת התיאולוגית והפילוסופית החריפה שהוא מותח על דתות אחרות. כדי להבין זאת, עלינו להסביר את העיקרון השני של מניטו לדיאלוג: דיאלוג כ"ויכוח אמיתי".

"ויכוח אמיתי" מכיל בתוכו שני הפכים. מחד גיסא, כל אחד מן הצדדים משקף מבט ביקורתי על תפיסת העולם של הזולת מתוך עמדתו האמונית, כדי לברר את האמת המוסרית הנולדת מתוך תפיסות פילוסופיות ותיאולוגיות.²² מאידך גיסא, בוויכוח שכזה ישנה מודעות

21. בספרה כותבת כרמה בן-יוחנן: "אשכנזי סבור ש'דיאלוג כן עם הנוצרים' הפוך לאפשרי רק כאשר הנצרות תהפוך להיות מעין יהדות בגולה - כלומר כאשר לא יהיה זה דיאלוג בין דתי אלא דיאלוג בין יהודים ליהודים" (ראו כרמה בן-יוחנן, "נויר עדשים": תפיסות הדדיות של נוצרים ויהודים בעידן הפוסט, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, 2020, עמ' 264). דומני כי יש להבין אחרת את דברי מניטו. הדיאלוג איננו מותנה בקבלת עמדתו של האחר אלא בעצם הנכונות להקשיב לו בכנות, וכך התבטא מניטו במקום אחר: "אין התנ"ך היהודי והתנ"ך הנוצרי אלה שניצבים זה מול זה, כי אם איש התלמוד לעומת איש האכנגליון, שמפנים עורף זה לזה ומעולם לא נדברו. אם דיאלוג זה ייפתח אי פעם, יהא זה ביום שבו יכירו הנוצרים בכבודם של היהודים כיצורים הראויים לאהבת הבריות, ובמיוחד ביום שבו יכירו הנוצרים בכבודה של היהדות שחותמה אמת" (מובא אצל שרביט, "הנצרות והאסלאם", עמ' 271). בדבריה של בן-יוחנן ניכר חסרונה של שפת "איחוד המידות" (או "משוואת האחוה") העומדת בבסיס מחשבת מניטו על דתות אחרות - כפי שהיא קיימת באופן נוכח במאמרו של שרביט, "הנצרות והאסלאם". אפשר שטעם הדבר הוא שמושגים אלו נעדרים משני שיעורים שמובאים רבות בספרה של בן-יוחנן: שיעור שמסר מניטו בשנת 1961 ושעליו מבוסס ספר שיעורים של מניטו שכתב הרב אבינר, המאמין והפילוסוף (ירושלים: ספריית חוה, תשע"ג); ושיעור שמסר מניטו בשנת 1979 ותורגם כמאמר הנושא את השם "המיתוס היווני והמדרש היהודי" (מובא במדרש בסוד ההפכים, עמ' 147-161).

22. על פי מניטו, האוונגליונים נכתבו בתקופת מדרשי חז"ל ולכן יש להבין אותם באמצעות פרשנות מדרשית ולא מיתית ואת הפרשנות הזאת יש להציע לנוצרים.

תמידית לשוני המהותי שבין הצדדים ולכך שממילא אף אחד לא ימיר את דתו לדת האחרת. על הצד האחד מוטלת האחריות להקשיב ועל הצד השני מוטלת האחריות לא למחוק את זהותו וייחודיותו העקרונית של הזולת.

לדוגמה, מניטו רואה חשיבות רבה להסביר לנצרות מדוע תפיסת החסד שלה, המתבטאת בין השאר בעיקרון האמוני Free grace או ב"הגשת הלחי השנייה", היא תפיסת חסד מופרזת שעשויה להביא לתוצאות הרסניות הפוכות. כיוצא בזה חשוב להסביר לאסלאם מדוע תפיסת הדין שלו, שמכוונת לכניעתו של האדם בפני האלוהים, פוגעת בפוטנציאל הטמון באדם כצלם אלוהים; וכן חשוב עד מאוד להורות לכמה מדרות המזרח כי הגאולה מהסבל צריכה להיות באמצעות תיקון מעשי ביחס לזולת ולא בחתירה לנירוואנה והשתחררות מהאמביציה האנושית. תורת ישראל איננה חותרת לגייר את כולם אלא שואפת לזהות את האיכות שכל אומה וכל דת מביאה לעולם - ויחד עם זאת לעדן איכויות אלו, לדייקן ולתקנן. כל זה מתוך תפיסת "איחוד המידות", דהיינו הטענה שכל אחת מאיכויות אלו תתקן עצמה על ידי הקשבה לאיכויות אחרות ודיאלוג עימן.

ההדריות, שמניטו הציב כעיקרון ראשון במעלה למערכת יחסים ושיח בין צדדים שונים, איננה שוויון בתפקידים ואף לא תפיסת האדם כנטול זהות או מבנה אישיותי ואנתרופולוגי מוקדם. אדרבה, ההדריות היא הכבוד שכל אחד רוחש לשוני של הזולת, כבוד אשר בא לידי ביטוי דווקא בשיח נוקב ולא בהימנעות ממנו. על פי מניטו, הזהות ה"עברית" היא זו הרואה עצמה כמי שנושאת את המסורת הנבואית שעברה בעם ישראל מאדם הראשון דרך אברהם, יצחק ויעקב ואשר מכילה תפיסות יסוד של מוסר וקדושה במישור שבין אדם לעצמו, שבינו לבין חברו ושבינו לבין אלוהיו. בתור כזה, עומס העֵבְרִי על שכמו את האחריות להשמיע תפיסות אלו בעולם - לא כדי להפוך את כולם להיות כמוהו אלא כדי לאחד בין הכוחות והאנשים כולם. לאחר שנים רבות שבהן יצא מניטו לחפש את אחיו בשדה והשתתף בעשרות מפגשים עם מנהיגי דת שונים, הוא מתאר את

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין-דתי

האכזבה הגדולה שאחזה בו כאשר גילה ששוב ושוב מנסים "לגייר אותו".²³ ברם, על אף אכזבה זו, אנו מוצאים אופטימיות אצל מניטו בעיקר ביחס לנצרות.

את יחסו לדיאלוג עם הנצרות נוכל למצוא בפרשנותו לסיפורי יעקב ועשו (שבמסורת הפרשנית מגלם את הנצרות). כמסופר בתורה, עשו מזמין את יעקב להצטרף אליו למקומו בהר שעיר ויעקב מסרב. מניטו מסביר כי סירובו של יעקב נבע מן התחושה ששנאתו של עשו עודנה בתוקפה וכדברי רשב"י במדרש: "הלכה בידוע שעשו שונא ליעקב" (ספרי במדבר, פסקה ט). עם זאת, יעקב מבטיח לעשו שיום יבוא והוא יפגוש אותו בשעיר. גם הנביא מתנבא על כך באומריו 'וְעָלוּ מוֹשְׁעִים בְּהַר צִיּוֹן לְשַׁפֵּט אֶת הָרַע עֲשׂוֹ וְהִיָּתָה לָהּ הַמְּלוּכָה' (עובדיה א, כא). המטרה ההיסטורית של יעקב ועשו ברורה – להצליח להגיע למפגש אמיתי שבבסיסו כבוד והדדיות:

ביום שבו יתגשם חזון הנביאים לשלום כלל-עולמי, ביום שבו יוכלו נוצרי ויהודי לדבר סוף סוף בבהירות, יהיה עלינו היהודים לומר לנוצרים כמה ציפינו למפגש עמם וכמה אהבנו אותם מרחוק. אנשים אלה עשו דרך כה ארוכה בתהליך ההיחלצות מעולמם הפגאני והחלו לדון בעניינינו המשפחתיים.²⁴

יחסה של הכנסייה הקתולית ליהדות השתנה באופן דרמטי בעשרות השנים האחרונות.²⁵ בשנת 1965 פורסם המסמך הרשמי של ועידת הוותיקן השנייה, *Nostra Aetate*, העוסק בשינוי מהותי של יחס הנצרות ליהודים וליהדות; ובשנת 2015 הצהירה הכנסייה כי היא מגנה פעולות מיסיון המכוונות כלפי יהודים. בשנת 1993 נפגש הרב הראשי ישראל מאיר לאו עם האפיפיור יוחנן פאולוס השני ובאותה שנה כוננו יחסים

23. סוד מדרש התולדות, חלק ז, עמ' 271.

24. מדרש בסוד ההפכים, עמ' 153.

25. לפירוט נרחב של התמורות ביחסה של הכנסייה הקתולית ליהודים ראו בן-יוחנן, נזיר ערשים, עמ' 21-165.

דיפלומטיים רשמיים בין הוותיקן למדינת ישראל. על כך אמר מניטו:²⁶ "כל אלה אינם יכולים להשאיר אדם מאמין, אדיש [...] ההשגחה העליונה בפעולה. הבה נעזור לה להצליח, בענווה ובתפילה".²⁷ וכן: "זו הפעם הראשונה זה אלפיים שנה שהכנסייה הקתולית מכירה כי היהודים הם ישראל [...] ועם ההכרה ההדדית באה היריבות שבין הזהויות אל קצה".²⁸ כל אלו הציתו בקרב מניטו את האמונה כי ייתכן שחלה התקדמות ניכרת והבשילו התנאים לפתיחת "דיאלוג אמיתי" עם הנצרות. מניטו מודע לקושי שבדבריו לאור ההיסטוריה הארוכה העקובה מדם אך לדבריו הוא רואה הבדל בעניין הזה בין חכמים אשכנזים לספרדים:

רק בימינו אנו נפתח צוהר לוויכוחים אמתיים ונוכחתי לדעת שזה אפשרי, כלומר מועיל כיום רק עם חכמים ספרדים. רבנים אשכנזים עדיין אינם בשלים לכך. הבנתי היא שהם טרם השתחררו מהפחד הזה. הם חיו תחת אדום בתנאים איומים ופחדו להתייצב מול התאולוגים הנוצרים ולדבר באופן גלוי על עיקרי האמונה. הפחד הזה לא קיים אצל החכמים הספרדים אשר חיו באווירה שונה לחלוטין אצל המוסלמים. לכן הם יכולים לעמוד מול אותם תאולוגים נוצרים ולדבר עמם באופן גלוי.

מניטו מתאר את החכמים הספרדים כפתוחים יותר לשיח בין־דתי מאשר אחיהם האשכנזים והוא רואה זאת כמעלה המובנת לאור ההבדל בין היחס ליהודים בארצות נוצריות לבין זה שבארצות האסלאם.²⁹ גם מבלי להיכנס לבחינה מדוקדקת של האמת המציאותית שבדבריו,

26. יש להרגיש שבדברים אלו נאמרו כעשרים שנים לפני הצהרת הכנסייה ב־2015, הצהרה שהיא התקדמות גדולה עוד יותר ממה שראה מניטו לנגד עיניו.

27. שרביט, "הנצרות והאסלאם", עמ' 272.

28. שם.

29. על השפעת האסלאם על דפוסי חשיבה של יהודים בארצות ערב ראו סוד מדרש התולדות, חלק א, עמ' 195, הערה 560.

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחיבות הדיאלוג הבינ-דתי

עמדתו של מניטו בהירה: הוא סבור שיש להתגבר על הרתיעה שחשה יהדות אשכנז כלפי הנצרות בעקבות טראומות ההיסטוריה (אך כמובן לא לשכוח אותן) ולחתור לדיאלוג עומק עם הנצרות ודתות אחרות. עלינו לבחון שוב ושוב מחדש את יחסה של הכנסייה ליהודים וליהדות ולבדוק ההבשילו התנאים לחידוש המפגש והשיח.

על פי הלך מחשבה זה, דומה כי "הסכמי אברהם", שנחתמו בשנת 2020 בין מדינת ישראל לאיחוד האמירויות, בחריין, סודאן ומרוקו, עשויים אף הם לסמן עידן חדש בתולדות יחסי ישראל והאסלאם. בלשונו של מניטו שהובאה לעיל: "ההשגחה העליונה בפעולה. הבה נעזור לה להצליח, בענווה ובתפילה".

סיום

משנתו של הרב אשכנזי פרצה בשנים האחרונות את גבולות הקהילה הצרפתית. תלמידיו הוציאו - ועודם מוציאים - את שיעוריו בספרים בהירים אשר עונים על צורך עמוק בקרב לומדי התורה. גיבושן של תפיסות יסוד באמונה ומחשבת ישראל נעשה מתוך למידה תמידית של פילוסופיות מרכזיות בתרבות המערבית ויסודות האמונה של דתות אחרות. זוהי צורת מחשבה חדשה. כמו בזמנו של מניטו לאחר מלחמת העולם השנייה כך גם היום: תורתו מחזקת את הזהות העברית בתוך תהליך מואץ של תודעה גלובלית.

בפרק זה ניסינו לחשוף את תבניות היסוד המחשבתיות העומדות בבסיס דרכו של מניטו. טענתנו היא שלמתודיקה של מניטו מטרה נוספת מעבר לחיפוש אמונתם של נבוכי הדור והיא החזרתה של תורת ישראל לתפקד כשחקן משמעותי בשיח הבינ-דתי והבינ-לאומי ובכך לממש את ייעודה המקורי בתיקון העולם, שהוא איחוד המידות האלוהיות.

הראינו כי ביסוד ה"ויכוח האמיתי" שאליו חותר מניטו פרושה התפיסה היסודית של משוואת האחוה, הקוראת לנו לרקום מחדש יחסים נכונים ובריאים, אמיצים וכנים עם דתות אחרות; תפיסה

ושמו אָחַד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

שמייחלת ליום שבו כל יהודי יזכור "שהכול מתחיל מצמד מילים פשוט: אח ושלום" [3].

ביולי 1990 הוזמן מניטו כנציג היהדות לרגל הקמת "המשכן האוניברסלי" (Temple de l'Universel) בפריז. באירוע הופיעו נציגים של דתות שונות: הינדואיזם, בודהיזם, זורואסטריזם, נצרות, אסלאם ויהדות. לרגל המאורע חיבר מניטו תפילה מיוחדת:

אבינו, ההוויה של כל הוויה, בורא העולמות, אדון עולם, בונה בתנינו. על האדמה ששכינתך הופיעה בה בעבר בנו בניך את המשכן האוניברסלי על פי הדיבור "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם". השמים והארץ הם מלוא קולך, אולם כבר בתחילה, הד תפארתך התרחק על מנת לתת עת וחפץ לקיום. חזור! ועל מנת שיחדל זמן היעלמותך, יהי רצון מלפניך שלאחרותנו תיתוסף אמתך. כך שורר הנביא ישעיהו "כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים"³⁰.

מקורות

[1] סוד מדרש התולדות, חלק א, עמ' 46:

האנושות כמראה שבורה וזר פרחים המקובלים אומרים שהאנושות דומה למראה שנשברה, בדור הפלגה, לשבעים רסיסים. מי שמשמש ברסיס זה או אחר של המראה השבורה כדי לראות, רואה תמונה עקומה. אי אפשר אמנם להכחיש שיש כאן תמונה, אך היא במקרה הטוב חלקית. כך קרה עם השבעים אומות, בדור הפלגה. שוב כישלון.

תוצאת הכישלון היא שכל גוי, כל אומה לקחה אחד חלקי שבעים מן הזהות המקורית של אדם הראשון, ומאז יש שבעים אופנים שונים, פרצופים שונים להיות אדם "איש לְשָׁנוּ", וכל אחת ואחת

30. מופיע אצל שרביט, "הנצרות והאסלאם", עמ' 258, הערה 4.

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין-דתי

היא מיוחדת במינה, יחידאית במינה. כל אומה מפתחת, מטפחת ערכים מסוימים בהתאם לזהות החלקית שהיא ירשה מפיצול האחדות הקמאית של האדם.

כל אומה מנסה, ברגע שהיא מזהה הזדמנות ויש לה היכולת לעשות כך, לכפות על שאר האומות את ה"מודל התרבותי", הזהות התרבותית שלה. חז"ל מכנים ניסיונות אלו ה"מלכויות". האידאל המוצהר של מייסדי כל מלכות הוא לבנות מחדש את האוניברסל האנושי, אותו אוניברסל שנשבר לשבעים רסיסים. לפחות בתחילתו, כל ניסיון כזה הוא ניסיון כן, ניסיון אותנטי, אולם במציאות הם נכשלים משום שמהר מאוד הופכת כל מלכות להיות אימפריאליסטית והיא מונעת מזהויות אחרות להתפתח. ההיסטוריה של המלכויות היא היסטוריית הכישלון התמידי של החלום האנושי הזה, והוא לבנות מחדש את האחדות הקמאית ולחיות בשלום [...]

מטרת המשיחיות של ישראל היא לאחד את האנושות כאשר כל משפחה אנושית, כל אומה שומרת על תפקידה הייחודי ועם ישראל בתור "מְמַלְכֵת כְּהַנִּים וְגוֹי קְדוֹשׁ" מאחד את הכול.

האנושות דומה לזר פרחים. לכל פרח בזר יש תפקיד משלו ואם אותו סוג פרח חסר, הזר אינו שלם. הזר של פרויקט המלכויות הוא אוניפורמי. יש בו מקום רק לסוג פרח אחד. הזר של פרויקט המשיחיות של ישראל הוא רב-גווני, מורכב משבעים פרחים מסוגים שונים ויחד הוא מבחינת זר אמת. תפקידו של ישראל הוא להיות הגורם המאחד, המחזיר את הזר כזר.

לכן היה חשוב להדגיש שפרויקט המלכויות דומה מאוד במטרותיו התיאוריות, האוטופיות, לפרויקט המשיחי של בורא העולם, דרך התולדות, מאדם הראשון עד ה"בן אדם" האמתי שהוא מסומל על-ידי המשיח. במהלך ההיסטוריה נפלו יהודים רבים מדי קורבן לפרויקט המלכויות והתפתו לעזור להרכיב את ה"זר" של מלכות זו או אחרת. הפרח שהם חשבו להביא מצא את עצמו מהר מאוד מחוץ לזר [...]

אברהם ונמרוד מתחילים את המהלך שלהם מאותה אבחנה קיומית, אקזיסטנציאלית בנוגע למצב העולם. אי אפשר להסתפק במצב הקיים

של העולם. הוא אינו משביע רצון. נְמָרוֹד מתעל את המרד, את אי-שביעות רצונו כלפי בורא אותו עולם.

המרד של אברהם כלפי מצב העולם מביא אותו לשרת את פרויקט הבורא. הוא מחליט להיות עבד הבורא כדי לתקן את המצב. מאז הופך אברהם להיות אויבו של נְמָרוֹד. כעת יש לנְמָרוֹד שני אויבים: בורא עולם ועמו ישראל דרך אברהם בדור שלו. וכך קרה במהלך ההיסטוריה. שתי האידאולוגיות הבולטות של המאה העשרים, שראו את עצמן כמקומות אימפריות לאלף שנה, האידאולוגיה הנאצית, האתאיסטית-חומרנית והאידאולוגיה המרקסיסטית-סטליניסטית, התאפיינו בשנאה תהומית לעם ישראל ולכל דבר שהוא מייצג.

[2] סוד מדרש התולדות, חלק ג, עמ' 151: משוואת האחוה

הקריטריון המוסרי משמש מפתח להבנת המסופר בתורה מתחילת פרק ד של חומש בראשית. אני רגיל להתחיל את לימוד החומש בעיון מן הפרק הזה משום שמוצגת בו לראשונה בהיסטוריה בעיה מוסרית דרך סיפור קין והָבֶל. בעיה זו היא הבעיה שעלינו לפתור במהלך ההיסטוריה. אני יודע כי רבים שמים דגש על חטאו של אדם הראשון, אולם זו טעות משום שברמת הכלל כבר תוקנה בעיה זו על-ידי דוד המלך. כל היסטוריית העולם היא תיקונו של חטא קין, ובעיה זו צריכה להעסיק אותנו ברמת הכלל במהלך ההיסטוריה, במהלך "התולדות" - תיקון יחסי האחוה בין אדם לחברו [...]

האתגר של קין הוא לאפשר להָבֶל לחנך אותו. קין נבחן על עניין האחוה. על שניהם לפתור יחד את משוואת האחוה. קין נכשל, כך גם הָבֶל. אילו הצליחו קין והָבֶל מלכתחילה לפתור את משוואת האחוה, היה התיקון נגמר על ידם, והבן שהיה נולד מהתמזגותן של השושלת של בני קין מצד אחד והשושלת של בני הָבֶל מן הצד האחר, היה אותו "בן אדם" השלם, שיכול להגיד שכשכילו נברא העולם. מאחר שקין לא הצליח להיות האדם האמתי, כל היסטוריית העולם היא תיקונו של חטאו של קין דווקא.

הרב יהודא אשכנזי (מניטו): "משוואת האחוה" וחשיבות הדיאלוג הבין-דתי

"וְאֶהְבֶּתְךָ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ" זהו כלל גדול בתורה (ירושלמי, נדרים פ"ט ה"ד). זה מתחיל עם קִינָן וְהִבֵּל. אפשר לדבר בלי סוף על מוסריות, על ערכים, אולם בסופו של דבר דרישתו של הבורא ממני פשוטה ביותר: איך אני נותן לזולת לחיות בעולמי, ואיך הוא נותן לי לחיות בעולמו. בלי הדדיות אין פתרון לבעיה המוסרית, למשוואת האחוה [...]

[3] סוד מדרש התולדות, חלק ח, עמ' 114-115: אח ושלום

התורה אינה מדברת על פעולה מיסטית, מגיית כלשהי כדי להגיע לימות המשיח. היא מדברת על פעולות האדם: מה האדם צריך לעשות כדי להביא את העולם הזה למצבו האמיתי. המפתח הוא בראש ובראשונה: המוסר. המוסר של התורה אינו "כל דְאֵלִים גְּבַר". הוא גם לא המוסר הנאיבי של הנצרות: תן את הלחי השנייה. הוא המוסר המיוסד על ההכרה שאני בריה, שחברי בריה ושנינו בריות של אותו בורא. מתוך הכרה זו אני בא לטפל בענייני העולם הזה [...] אם מבינים נקודה זו מבינים גם כן את החשיבות של משוואת האחוה והדרישה החד-משמעית להדדיות. אם מוותרים על דרישה זו מגיעים למעשה למוסר הנוצרי. הכתוב מתייחס למשוואת האחוה כאשר הוא משתמש במילה אח. ראינו את זה כאשר למדנו את משמעות המפגש בין יעקב ובין הרועים. גם כאשר יעקב שולח את יוסף לשכם, הוא אומר לו: "לֵךְ נָא רְאֵה אֶת שְׁלוֹם אַחֶיךָ וְאֵת שְׁלוֹם הַצֹּאן וְהַשְּׂבָנִי דָּבָר וַיִּשְׁלַחְהוּ מֵעֵמֶק חֶבְרוֹן" (בראשית לו יד). בפסוק הזה מופיעות המילים אח ושלום. הם כבר הופיעו במהלך הדו-שיח בין יעקב ובין הרועים ואין זה מקרי. עם מילים אלה מתחילה העבריות. העברי חיפש ומצא בסופו של דבר את הפתרון למשוואת האחוה ופתרון זה הפך לחלק מהותי, אינטגרלי של אותה דרך ארץ שעלינו להנחיל לעולם כולו. מרבים לדבר בתקופה שלנו על הפן האוניברסלי של ישראל, של התורה ושוכחים שהכול מתחיל מצמד מילים פשוט: אח ושלום. המשימה שלנו קשה משום שאנחנו פוגשים בעיקר את הצד העשוי, הצד של "כל דְאֵלִים גְּבַר" – לא רק בעולם הנוצרי שעבר תהליך מסיבי

ושְמוּ אֶחָד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

של חילון אלא גם בעולם המוסלמי. הם לא פחות אלימים. חייתי אצלם ואני יודע על מה אני מדבר. ובכל זאת לא איבדנו אף פעם התקווה לעולם מתוקן. חיפשנו ואנחנו עדיין מחפשים את אחינו בכל מקום, בשדה.